

Piotr Molenda

Akademia Wymiaru Sprawiedliwości

<https://orcid.org/0000-0001-9569-759X>

piotr.molenda@aws.edu.pl

Szczypiorno 1917. Życie obozowe w świetle wierszy internowanych legionistów

Szczypiorno 1917. Camp life as reflected in rhymes and poems of the interned legionnaires

Streszczenie

Świadectwa bogatej historii penitencjarystyki w Kaliszu odnaleźć można m.in. w zabytkowym budynku dawnego więzienia przy ul. Łódzkiej, a także na terenie dzisiejszej dzielnicy Szczypiorno. Tu podczas pierwszej wojny światowej funkcjonował niemiecki obóz jeniecki, w którym po kryzysie przysięgowym w 1917 roku osadzono żołnierzy I i III brygady Legionów Polskich. Artykuł jest próbą przedstawienia dziejów internowania w oparciu o przekazy wierszowane, które w dużym stopniu pozwalają poznać atmosferę Szczypiorna oraz wydarzenia mające szczególne znaczenie dla uwięzionych żołnierzy. Wiele ciekawych informacji związanych z tą kartą legionowej tradycji dostarczają wiersze i rymowane przekazy zawarte w rękopiśmiennych albumach, notesach i notatnikach. Pięciomiesięczny pobyt legionistów w obozie, ich walka o godność i honor (w końcowym okresie także o przetrwanie) stanowiła ważny etap budowy późniejszej legendy formacji.

Słowa kluczowe: Szczypiorno, legiony, internowanie, wiersze obozowe, wychowanie patriotyczne

Abstract

Evidence of the rich history of penitentiary services in Kalisz can be found, among other places, in the historic former prison building on Łódzka Street, as well as in the present-day Szczypiorno district. During World War I, a German POW camp operated here, where, following the

Oath Crisis in 1917, soldiers of the 1st and 3rd Brigades of the Polish Legions were imprisoned. This article attempts to present the history of internment based on verse, which largely reveals the atmosphere of Szczypiorno and events of particular significance to the imprisoned soldiers. The poems and rhymed messages contained in handwritten albums, notebooks, and notebooks provide much interesting information related to this chapter of the Legion's tradition. The legionnaires' five-month stay in the camp, their struggle for dignity and honor (and ultimately, for survival), constituted an important stage in the formation of the formation's later legend.

Keywords: Szczypiorno, polish legions in I world war, internment, camp rhymes, patriotic education

Wstęp

Początków więziennictwa w Kaliszu należy szukać w średniowieczu. Złoczyńców zatrzymanych przez urzędników królewskich trzymano wówczas w zamkowych lochach, tych zaś którzy podlegali jurysdykcji miejskiej umieszczano m.in. w ratuszowej wieży (z czasem również w jednej z baszt). Na początku wieku XIX miejscem detencji były cele odebranego franciszkanom klasztoru, a także miejscowy odwach. W 1846 roku dzięki staraniom Fryderyka Skarbka oddano do użytku gmach więzienia, eksploatowany zgodnie z przeznaczeniem aż do roku 2015. Obecnie obiekt ten wykorzystuje do celów dydaktycznych Akademia Wymiaru Sprawiedliwości, czasami udostępniany jest również zwiedzającym, budząc przy tym ogromne zainteresowanie.

W Kaliszu obok dziewiętnastowiecznego gmachu więzienia odnaleźć można jeszcze inne miejsce o bogatej penitencjarnej tradycji. Mowa tu oczywiście o instytucjach mieszczących się w zachodniej dzielnicy miasta – Szczypiornie. Tu od 1950 roku szkolono więźniaków, a w latach 1987-2019 funkcjonował m.in. Centralny Ośrodek Szkolenia Służby Więziennej. Wspomniane instytucje, podobnie jak powołana w 2018 roku uczelnia (początkowo Wyższa Szkoła Kryminologii i Penitencjarystyki) zostały ulokowane w miejscu, w którym podczas pierwszej wojny światowej internowano żołnierzy I i III brygady Legionów Polskich. W zbiorowej pamięci niemiecki obóz jeniecki (oficjalnie: *Kriegsgefangenenlager Skalmierschütz*) zapisał się od nazwy ówczesnej wsi jako Szczypiorno.

Tak również określali to miejsce internowani legionieści, dla których pięciomiesięczny okres uwięzienia znaczony był trudami i niezłomną walką o honor i godność polskiego żołnierza.

Wśród różnorodnych źródeł opisujących internowanie legionistów w latach 1917-1918 dużym zainteresowaniem historyków cieszyły się zwłaszcza dokumenty archiwalne i wspomnienia¹. Wydarzenia związane z pobytem w Szczypiornie odnotowywano także w informacjach prasowych tego okresu, w tym na łamach *Gazety Kaliskiej*². Szereg oryginalnych dokumentów przypomniano w okresie jubileuszu stulecia odzyskania niepodległości. Opublikowano wówczas m.in. obszerne *Materiały źródłowe do dziejów legionistów internowanych w Szczypiornie w 1917 roku*³ oraz album zawierający zdjęcia obozu i legionowych pamiątek ze zbiorów kaliskiego muzeum⁴. Źródła ikonograficzne związane życiem obozowym są prezentowane na stronach internetowych Narodowego Archiwum Cyfrowego, Archiwum Akt Nowych, epizodycznie także w instytucjach kultury⁵. Temat powraca w bibliografiach⁶ jak i opracowaniach oraz artykułach naukowych, z których warto odnotować zwłaszcza teksty Jana Snopki⁷.

Wierszowane albumy, pamiątniki i notesy

Jedynie część przywołanych wyżej wydawnictw i artykułów zawiera szczątkowe informacje dotyczące wierszowanych albumów i pamiątkowych notatników związanych z obozem w Szczypiornie. Na słabą znajomość

¹ Z opracowań zbiorowych warto wspomnieć: *Za kratami więzień i drutami obozów (wspomnienia i notatki więźniów ideowych z lat 1914-1921)*, t. 1, zebr. i oprac. kom. red. Wacław Lipiński [et. al.], Warszawa 1927. Przykładem osobistej relacji jest np. pamiątnik: W. Kęsik, *Za drutami Szczypiorna i Łomży. Wspomnienia b. żołnierza I Brygady Leg. Pol.*, Warszawa 1936.

² Tytułem przykładu: *Polski Komitet Opieki nad Jeńcami*, „Gazeta Kaliska” 1917 nr 66, s. 2; *W sprawie legionistów internowanych*, „Gazeta Kaliska” 1917 nr 61, s. 2.

³ *Materiały źródłowe do dziejów legionistów internowanych w Szczypiornie w 1917 roku*, oprac. G. Waliś, Kalisz 2017.

⁴ S. Kucharska, A. Roth, *Szczypiorno. Tu rodziła się niepodległość*, Kalisz 2019.

⁵ Materiały NAC prezentowane są w różnych zespołach np.: Instytutu Józefa Piłsudskiego, Koncernu Ilustrowanego Kurier Codzienny - Archiwum Ilustracji. Fotografie dotyczące życia obozowego znajdują się m.in. w Archiwum Akt Nowych (Zespół Akta Bronisława Piłsudskiego), Archiwum Państwowym w Kaliszu (spuścizna Tadeusza Martyna) a także w zbiorach Muzeum Narodowego w Kielcach (dar rodziny Wincentego Solka, legionisty internowanego w Szczypiornie, autora *Pamiątnika Legionisty*).

⁶ Interesującą bibliografię dotyczącą m.in. internowania w Szczypiornie zawarto w: *Legiony Polskie 1914-1918: bibliografia selektywna*, oprac. E. Barańska, wstęp J. Tarczyński, Warszawa 2014.

⁷ J. Snopko, *Szczypiorno 1917 – drugie San Domingo?*, „Dzieje Najnowsze”, 2008, nr 4 (r. XL), s. 41-59. J. Snopko, *Finale epopei Legionów Polskich 1916-1918*, Białystok 2008.

rymowanych tekstów opisujących okres internowania zwracały już uwagę autorki opracowania *Sztuka Legionów Polskich i jej twórcy 1914-1918*: [...] *Niewiele można dziś powiedzieć na temat twórczości artystycznej powstałej obozie w Szczypiornie, gdzie internowano około 4000 żołnierzy i podoficerów LP. Udało się odnaleźć jedynie niewielkich rozmiarów albumik z akwarelami wykonanymi w październiku 1917 r.*[...]⁸. Dodajmy, że źródło to pod nazwą *Pamiętnik jeńców obozu internowania w Szczypiornie spisany dla obywateli Sławy*, przechowywane jest w Muzeum Okręgowym Ziemi Kaliskiej. I nie jest to bynajmniej jedyny album znajdujący się w zbiorach kaliskich instytucji kultury.

W ostatnich latach pojawiły się krótkie analizy wybranych aspektów legionowej twórczości. Zagadnienie to podjęli w artykułach: Jan Kolasa⁹ a także Anna Tabaka¹⁰. W formie drukowanej twórczość obozową zaprezentowano w publikacji przygotowanej przez Wojskowe Centrum Edukacji Obywatelskiej: *Z żołnierskiego albumu. Obóz w Szczypiornie i Łomży w twórczości internowanych żołnierzy Legionów Polskich 1917-1918*¹¹. Album zawiera ponad trzydzieści utworów opisujących atmosferę i warunki panujące we wspomnianych w tytule obozach. W wydawnictwie przedstawiono jedynie najciekawsze utwory, wyróżniające się m.in. poziomem artystycznym, nie odniesiono się jednak do innych zachowanych źródeł. Z treści wierszy wyłania się niepełny obraz obozowej rzeczywistości. Publikacja – jak podaje wydawca – przygotowana została w oparciu o album należący do Jana Sobieskiego¹², jednego z autorów legionowych wierszy. Obok drukowanych tekstów, przedstawiono także faksymile wybranych stron zawierające: wiersze i rysunki, często opatrzone datą powstania i nazwiskiem autora.

Już w toku przygotowania niniejszego artykułu sfinalizowano podobną inicjatywę. Tym razem przedstawiono rękopis zakupiony przez Miejską Bibliotekę Publiczną w Kaliszu. Źródło zawiera wiersze o tematyce

⁸ W. Milewska, M. Zientara, *Sztuka Legionów Polskich i jej twórcy 1914-1918*, Kraków 1999.

⁹ M. Kolasa, *Źródła ikonograficzne do dziejów Legionów Polskich w zbiorach Muzeum Historii Kielc*, „Studia Muzealno-Historyczne”, 2015, t. 7, s. 35-48, https://bazhum.muzhp.pl/media/texts/studia-muzealno-historyczne/2015-tom-7/studia_muzealno_historyczne-r2015-t7-s35-48.pdf [dostęp: 10 marca 2025 r.].

¹⁰ A. Tabaka, *Podziękowania legionistów dla Kaliskiej Ligi Kobiet. List Mieczysława Naramowskiego (1889-1954) na tle pamiętników jeńców ze Szczypiorna*. „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 2020, nr 20, s. 100-116.

¹¹ *Z żołnierskiego albumu. Obóz w Szczypiornie i Łomży w twórczości internowanych żołnierzy Legionów Polskich 1917-1918*, oprac. Z. Grabowski, Wojskowe Centrum Edukacji Obywatelskiej, Warszawa 2014.

¹² Ibidem, s. 16-17. Oryginalny album przechowywany jest w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym (RGWA) w Moskwie.

legionowej oraz rozkaz dzienny z lipca 1917 r. Wydawca, podobnie jak i autor omawiający poszczególne teksty, zdecydowali się określić rękopis nazwą „Dziennik Stanisława Tessaro”¹³. Dodajmy, że dokument został w całości zeskanowany, wzbogacając edytorsko opracowanie.

Wspomniany wyżej rękopis przechowywany jest w Filii nr 6 Miejskiej Biblioteki Publicznej w Kaliszu, gdzie mieści się także Izba Pamięci Szczypiorna. W źródle prócz kilkunastu wierszy znajduje także rymowana kronika obozowa (obejmującą okres od lipca do 20 października) oraz: *Rozkaz dzienny. Szczypiorno 1917. Ostatnie słowa Komendanta Józefa Piłsudskiego* (sic!). Na końcu 32 stronicowego zeszytu, pod treścią rozkazu umieszczono informację – *podpisano: Kapitan Tessaro Stanisław*¹⁴. Zdaniem autora niniejszego artykułu, nie dowodzi to bynajmniej przygotowania treści rękopisu przez S. Tessaro a jedynie przypomina, który z oficerów zatwierdzał cytowany rozkaz. Wierszowane utwory zaprezentowane w zeszycie pojawiają się także w innych źródłach. W przeciwieństwie do rękopisu przypisywanego przez wydawcę kapitanowi S. Tessaro, wiersze w pamiętnikach, albumach i notesach opatrywano często imieniem i nazwiskiem autora, niekiedy także datą. Dodajmy, że żaden z rymowanych utworów nie został też przypisany pierwszemu autonomicznemu komendantowi obozu. Dotyczy to również wspomnianego wyżej albumu Jana Sobieskiego, udostępnionego czytelnikom w 2014 roku dzięki publikacji: *Z żołnierskiego albumu*¹⁵...

Wśród zgromadzonych w Izbie Pamięci Szczypiorna pamiątek znajdują się także dwa oprawione sztambuchy zawierające wiersze i rysunki internowanych legionistów, podziękowania oraz dedykacje. Prezentowane źródła figurują pod nazwą „Albumik” i dotyczą okresu internowania pomiędzy lipcem a grudniem 1917 roku¹⁶. Jeden z zeszytów (dedykowany Jance Zakrzewskiej) liczy niespełna 40 stron, zaś sztambuch zawierający wpisy dla „Stelli” blisko siedemdziesiąt. Wspomnijmy, że w kaliskim muzeum przechowywany jest inny ciekawy dokument skatalogowany jako *Pamiętnik jeńców obozu internowania w Szczypiornie spisany dla obywatelki*

¹³ *W zapomnianym obozie. Wspomnienia legionistów*, Miejska Biblioteka Publiczna im. Adama Asnyka w Kaliszu, Kalisz 2024. [Opracowanie nazywane przez wydawcę katalogiem zawiera kopię rękopisu oraz 4 artykuły opisujące internowanie i uwięzienie legionistów w różnych miejscowościach].

¹⁴ Treść rozkazu dostępna również we wspomnianym opracowaniu na stronach 97-98.

¹⁵ *Z żołnierskiego albumu*...

¹⁶ Dwa rękopisy: *Albumik dla Janki Zakrzewskiej* oraz *Albumik Stelli*, są własnością Stowarzyszenia Szczypiorniaki i zostały udostępnione w Izbie Pamięci Szczypiorna, która mieści się w Filii nr 6 Miejskiej Biblioteki Publicznej w Kaliszu.

*Sławy*¹⁷. Źródło to przypomina przywołany „Albumik Stelli” – wpisano tu jednak więcej utworów refleksyjnych, w mniejszym jednak stopniu dokumentujących życie internowanych w Szczypiornie.

Wspomniane ostatnio źródła – poza rękopisem przechowywanym w kaliskiej bibliotece – są wynikiem pracy wielu osób, o czym świadczy m.in. charakter pisma. Inaczej jest w przypadku zeszytu skatalogowanego w Muzeum Niepodległości jako *Notes*¹⁸, a które jako jedyne z analizowanych posiada oryginalną ręczną paginację. Wiele utworów opatrzonych zostało tu datą, niektóre także nazwiskiem twórcy. Na zielonkawej okładce (a także obok kilku utworów) wpisano inną ręką, niebieskim atramentem, nazwę Szczypiorno. Warto zauważyć, że adnotacje takie trafnie umieszczono także przy wierszach, w których treści nie pojawia się nazwa miejscowości, a jedynie zdarzenia związane z internowaniem. Właściwe ich rozpoznanie wymagało dobrej znajomości obozowej specyfiki i atmosfery.

Tytuł *Notes*¹⁹ pojawia się w katalogu Muzeum Niepodległości także w odniesieniu do innego zeszytu o bordowej okładce, opatrzonej odręcznym napisem – Szczypiorno. Część wierszy dotyczących obozu sygnowano inicjałami autorów, inne jedynie datą, najprawdopodobniej wpisu dokonanego przez osobę prowadzącą notes. Do takiego wniosku skłania chronologia opisywanych wydarzeń jak i porównanie datacji podanej w innych źródłach. W Muzeum Niepodległości przechowywany jest także inny zeszut, zawierający: legionowe piosenki, katechizm legionisty, dwie ilustracje i jeden wiersz dotyczący Szczypiorna, podpisany – Kazimierz Zydowo. Źródło liczące zaledwie piętnaście stron skatalogowano jako „Dzienniczek Legionistów”²⁰.

Co zatem łączy przedstawione pokrótce dzienniczki i notesy z pamiątkowymi albumami przechowywanymi w kaliskich instytucjach kultury? Przede wszystkim forma przekazu – większość treści przedstawiona została wierszem. Wspólna jest również tematyka, związana z legionową tradycją (w szczególności dotycząca internowania). Wiele utworów – co zostanie przedstawione w dalszej części artykułu – powtarza się w kilku

¹⁷ *Pamiętnik jeńców obozu internowania w Szczypiornie spisany dla obywatelki Sławy*, sygn. MOZK/H/2988.

¹⁸ *Notes*, sygn. E12902. Muzeum Niepodległości w Warszawie. Utwory zostały wpisane do zeszytu z papierem w linie. W kilku miejscach podano nazwiska autorów, ręczna paginacja – 44 strony.

¹⁹ *Notes*, sygn. E12903. Muzeum Niepodległości w Warszawie. Okładka koloru bordowego z wpisaną odręcznie nazwą Szczypiorno. Papier w kratkę, 28 stron formatu 10.3 x 16.4 cm.

²⁰ *Dzienniczek (Dzienniczek Legionistów)*, sygn. E 12953. Muzeum Niepodległości w Warszawie. W karcie katalogowej podano, że prowadzony był prawdopodobnie przez Kazimierza Zydowa [Zydowo].

źródłach, zarówno w albumach²¹, jak i notesach czy dzienniczkach. Dla badacza interesujące są zwłaszcza albumy, gdyż obok rymowanych utworów znaleźć tu można dedykacje, podziękowania oraz interesującą grafikę, odnoszącą się do obozowego życia. Rysunki i akwarele nawiązują do wydarzeń przedstawionych w utworach, co więcej niektóre ilustracje (podobnie jak wiersze) powtarzają się różnych źródłach, także tych które powstały już po opuszczeniu przez legionistów Szczypiorna, w Łomży.

Przykładem albumu, w którym znaleźć można liczne odwołania do obu wspomnianych obozów jest sztambuch należący do Franciszka Gabriela Kietlińskiego-Odrowąża, подарowany przez rodzinę poety Muzeum Historii Kielc²². [...] *Na kartach tego pamiątkowego albumu znajdują się sporządzone przez Franciszka Kietlińskiego i Jerzego Krukowskiego wiersze, opowiadania, program wieczoru satyrycznego oraz 15 ilustracji wykonanych techniką piórka (czarny tusz) i akwareli, przedstawiających sceny z życia obozowego, karykatury i pejzaże. Z albumu przebija nastrój nostalgii, poczucie osamotnienia i tęsknota za wolnością, przełamywane gdzieś tam nutą humoru*²³.

Lista autorów, których teksty znalazły się w sztambuchu, jest dłuższa. Ich imiona (z nazwiskami dopisanymi jednym charakterem pisma) znajdziemy w dedykacji umieszczonej na pierwszej stronie. W sumie jest to sześć podpisów. Warto zauważyć, że podobne wpisy umieszczane były także w innych rękopisach, np. w *Albumiku Stelli* ze zbiorów kaliskich. Na jednej ze stron, poniżej wiersza rozpoczynającego się od słów: *Z drutów Szczypiorna, więziennej tu celi*²⁴ pojawiają aż cztery podpisy tych samych autorów co w kieleckim sztambuchu...

Pozostałe dokumenty opisują w szczególności wydarzenia związane z jednym obozem. Dotyczy to także kolejnego przykładu skatalogowanego w Muzeum Niepodległości również jako *Dzienniczek* lub *Dzienniczek Legionistów*²⁵. Źródło na 48 zapisanych stronach zawiera treści typowe dla legionowych albumów: wiersze, rysunki, a także program wieczoru kabaretowego „Kawalera Hjoba [pisownia oryginału] przypadki rzewliwe”,

²¹ W odniesieniu do albumów „kaliskich” oraz wydanego we fragmentach albumu Jana Sobieskiego zależność taką zauważyła A. Tabaka w artykule *Podziękowania legionistów...*, s. 108: „[...] co najmniej kilka wierszy musiało krążyć w odpisach, ponieważ były powielane, podobnie jak rysunki. Por. np. piosenka „Kołowrotek” (rozpisane słowa i nuty), czy twórczość Kietlińskiego i Balcera w albumach [...]”

²² *Sztambuch legionistów internowanych w Szczypiornie i Łomży*, sygn. MHKI/H/943. Muzeum Historii Kielc.

²³ M. Kolasa, *Źródła ikonograficzne...*, s. 46,

²⁴ *Albumik Stelli*. Wiersz zatytułowany: *Stelli, żołnierze jeńcy*.

²⁵ *Dzienniczek*, sygn. E13444. Źródło zawiera zaledwie dwa utwory dotyczące Szczypiorna, w tym często powtarzany wiersz Jana Lehra o incipicie: *Z bojaźnią na wsze strony...*

znanego m.in. ze sztambucha Kietlińskiego. Tylko jeden z utworów przedstawiający werbunek w obozie napisany został przez Jana Lehra w Szczypiornie, pozostałe powstały w Łomży w okresie od stycznia do lutego 1918 roku. Pod koniec albumu, na rozkładówce zatytułowanej „Koło Teatralne”, poniżej akwareli, znalazło się dziewięć podpisów (w tym autorów wierszy i rysunków, m.in. Jana Sobieskiego, Jerzego Krukowskiego).

Pozostało wspomnieć o jeszcze jednym dokumencie, który skatalogowano w Centralnej Bibliotece Wojskowej im. Marszałka Józefa Piłsudskiego jako *Album pamiątkowy Tadeusza Neumana*²⁶. Wierszowaną dedykację wpisał podanemu w tytule adresatowi wspomniany już kilkakrotnie autor Franciszek Gabriel Odrowąż-Kietliński. Źródło zawiera jedynie 26 zapisanych stron, w tym dwa wiersze powstałe w Szczypiornie, pozostałe pochodzą z okresu internowania w Łomży. Znaleźć tu można także rysunki, podpisy żołnierzy i program wieczoru kabaretowego. Warto wspomnieć także o wierszu *Szczypiorno-Łomża* zajmującym kilka stron albumu, który w żartobliwy sposób opisuje opuszczenie starego obozu, przemarsz przez Kalisz, podróż i przybycie do nowego miejsca internowania.

Zdecydowana większość rymowanych utworów znajdujących się we wspomnianych albumach, pamiętnikach i notesach (notatnikach) odnosi się do internowania legionistów w Szczypiornie. Obok wydarzeń obozowego życia pokazano także panującą tu atmosferę. W wielu utworach przewija się troska o los Ojczyzny, pragnienie wolności i wspomnienie bitewnego czynu.

Droga do Szczypiorna

Analiza wierszy dotyczących internowania w Szczypiornie pozwala wyłowić kilka tematów, które powracają w różnych źródłach. Chronologicznie najwcześniejszym wydarzeniem jest odmowa złożenia przysięgi i decyzja o skierowaniu legionistów do obozu w Szczypiornie. Z goryczą wspomina to Edward Kołodziejski w wierszu *Radzie Stanu*²⁷. W utworze napisanym

²⁶ *Album pamiątkowy Tadeusza Neumana*; sygn. Rps 62 Cim, Centralna Biblioteka Wojskowa im. Marszałka Józefa Piłsudskiego w Warszawie. Dokument dostępny także w wersji cyfrowej.

²⁷ Utwór *Radzie Stanu* cytowany był m.in. w *Albumiku Stelli* a także kilku innych źródłach, przywołano go również w: *Z żołnierskiego albumu*, s. 101. Rada Stanu, właściwie Tymczasowa Rada Stanu – polskie przedstawicielstwo powołane 6 XII 1916 r., zakończyło działalność kilka tygodni po kryzysie przysięgowym.

w lipcu 1917 r. nie brak krytyki dla działań polityków, którzy w salonowej atmosferze stali się wykonawcami oczekiwań niemiecko-austriackich. Poeta zarzucał członkom Rady zdradę, brak zrozumienia i obarczał ich winą za internowanie legionistów Szczypiornie:

[...]

Gdy nam śmierć wyła po nocy nad głową
W piersi parł bagniet i kule,
Wyście przy winie, przyszłość rojąc nową
Świadczyli godność swą czule.
Własny was rozkaz, wszystkich po kolej,
Za wiarę waszą oporną,
Nocą po cichu, skrycie jak złodziej
Gnał do obozu – Szczypiorno²⁸.

[...]

Fragmety wiersza (ostatnie cztery wersy), zostały również zacytowane w *Albumiku Stelli* jako dedykacja. W innym miejscu tego źródła wskazano, że winę za internowanie ponosi Rada Stanu. Obok grafiki przedstawiającej pruską budkę strażniczą oraz legionistę pokazującego środkowy palec zacytowano następujące słowa: »Śmierć i żona od Boga przeznaczona« – *mówi polskie przysłowie, ale Szczypiornę to nam przeznaczyła Rada Stanu*²⁹. Sprzeciw wobec planów podporządkowania legionów pruskiej komendzie wyraża także w pierwszej części utworu *Chwile* Kazimierz Balcer³⁰. Poeta jest przekonany, że legioniści nie dadzą się zastraszyć, gdyż jedynie Polsce zobowiązani są służyć. To stanowisko podtrzymuje Edward Kołodziejski w wierszu *Przodownikom narodu* podkreślając, że uwięzieni nie pozwolą splamić sztandaru knowaniom polityków. Autor przekonuje, że internowanie nie złamie ducha dalszego oporu zapowiada kontynuowanie rozpoczętej walki, także przez naród. W treści widoczna jest również gorycz wynikająca z konieczności przerwania prowadzonej przez trzy lata walki zbrojnej³¹. Swoistą cezurę ukazującą koniec czynu zbrojnego i początek niewoli *wskazuje* w wierszu *Do moich chłopców* Jan Sobieski. Autor opisuje jak podróż do obozu w Szczypiornie rozpoczęła czas smutku i żalu z więziennej izolacji³². W ten nurt wpisują się także słowa wyrażone przez

²⁸ *Albumik Stelli*.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ibidem. Wiersz został wpisany do albumu z datą 17 lipca 1917.

³¹ Utwór cytowany w kilku źródłach, m.in. w: *Albumiku dla Janki Zakrzewskiej*, rękopisie ze zbiorów MBP w Kaliszu a także w *Sztambuchu legionistów...* z kolekcji Muzeum Historii Kielc.

³² *Z żołnierskiego albumu...*, s. 27.

E. Kołodziejskiego w wierszu *Oddaję mundur*, w którym przedstawiono cierpienie żołnierza zmuszonego do przerywania walki³³.

W obozie – początki internowania

Okres przejściowy, czyli czas od kryzysu przysięgowego do pojawienia się internowanych w obozie, został przedstawiony w sposób pesymistyczny. Znakomicie obrazuje to wspomniany już wyżej utwór J. Sobieskiego:

[...]
*Mnie, towarzysze, tego żal,
Że nas rozdzieli wtedy dal.
Gdy padnie hasło boju*³⁴.

[...]

Temat zdrady, odrzucenia, żalu ustępuje miejsca opisom obozowej rzeczywistości. Internowani bardzo szybko dostosowują się do nowych warunków, organizują działania w zakresie uzgodnionym z komendanturą, korzystają także z szeregu nieformalnych rozwiązań. Pierwsze tygodnie pobytu w Szczypiornie przedstawiano zazwyczaj inaczej niż wydarzenia związane następstwami kryzysu przysięgowego oraz okresem nazwanym powyżej przejściowym. Wcześniejszą nostalgię, żal coraz częściej zastępuje satyra, celnie piętnująca obozowe warunki i ośmieszająca pruską „opiekę”. W kilku utworach pojawia się pełen ironii opis obozu, nie brak także relacji w sposób humorystyczny przedstawiających panującą wśród internowanych atmosferę.

[...]
*Tych więc dni pierwszych jakoś się tam żyło,
I często nawet wesoło nam było.
Jak tylko mogłem czas mój zabijałem,
Więc jadłem, piłem, paliłem i spałem
Prócz tego miałem przyjaciół liczne,
Z którymi spory wiodłem platoniczne*

[...]

Cytowane słowa pochodzą z wiersza F. G. Kietlińskiego o incipicie *Pięć razy księżyc odmienił się złoty*³⁵. Przytoczony fragment odnosi się

³³ *Albumik Stelli*, op. cit., porównaj także faksymile – *W zapomnianym obozie...*, s. 67.

³⁴ *Z żołnierskiego albumu ...*, s. 27.

³⁵ *Ibidem*, s. 85.

do początków życia za drutami Szczypiorna, kolejne strofy w sposób bardziej kąśliwy opisują późniejsze losy internowanych legionistów. W formie żartobliwej przedstawił obozowe dzieje Kazimierz Balcer w wierszu *Wezwanie do Szczypiorna*. Tekst utworu obejmował najprawdopodobniej dziesięć tematów związanych z życiem w niewoli. Użycie terminu „najprawdopodobniej” w odniesieniu do prezentowanych zagadnień jest jak najbardziej zasadne. Utwór cieszył się bowiem dużą popularnością i różne jego fragmenty były cytowane w aż pięciu rymowanych albumach i pamiętnikach³⁶. Pełna wersja rozpoczynała się od apelu: *Do współbraci*, w którym z drwiną ukazywano Szczypiorno jako antidotum na życiowe rozterki i kłopoty. Kolejny fragment zatytułowany: *Opieka pruska* pokazuje jak starannie zabezpieczono miejsce odosobnienia, wyposażając je w system drutów kolczastych, elektrycznego oświetlenia i czujnych wart. Przypomnijmy, że internowani przybyli tu całymi oddziałami bez konwojowania i mieli pozostać krótko, do czasu uregulowania ich statusu.

Częstym motywem pojawiającym się w legionowych pamiętnikach i wspomnieniach (przede wszystkim pisanych prozą) był opis trudnych warunków panujących w Szczypiornie. Przepelnione sale ziemianek-baraków, wilgoć, błoto, z czasem zimno, szczury i insekty, to jedynie część niedogodności jakie musieli znosić internowani. Kreślony z ironią obraz obozu znajdziemy w dalszej części wiersza K. Balcera:

*Tu poznać, co higiena
Higieniczna, jak hyjena –
Gęsta sieć kanalizacji:
Ścieki, rowy, rowki w trawie,
Jak w stolicy, jak w Warszawie
Nie brak również wentylacji –
Błoto – prawie rzecz nieznana,
Czasem tylko po kolana*³⁷.

[...]

Przedstawione warunki, choć trudne, nie były największym utrapieniem internowanych żołnierzy. Bardziej dokuczające niewystarczające wyżywienie, w dodatku złej jakości. O przygotowywanych posiłkach świadczyć może nazwanie obozowej stołówki – *Żabodajnią*, co miało,

³⁶ Przytoczony tytuł umieszczony został w: *Z żołnierskiego albumu...*, s. 45. Krótki wpis o tym samym tytule pojawia się w *Sztambuchu legionistów...* z kolekcji Muzeum Historii Kielc.

³⁷ *Z żołnierskiego albumu...*, s. 49.

jak pokazują źródła, pewne uzasadnienie³⁸. Również w utworze *List Słowackiego do legionistów w Szczypiornie* znajdziemy odwołania do znajdujących się w potrawach żabach i ślimakach. Zważywszy, że w wielu wspomnieniach pojawiają się opisy nadpsutych ryb morskich, które podczas gotowania wydawały silny feter, nie można wykluczyć dodawania do zup także różnych mięczaków i płazów.

[...] *Niechaj podle żaby*
Nie będą nigdy przysmakiem w cnej stawie
Niechaj nie sterczą jak drogowe słupy
*W parodii zupy*³⁹

[...]

Fatalna aprowizacja z czasem uległa poprawie. Do obozu trafiała bowiem pomoc zorganizowana przez różne instytucje – w tym Komitet Opieki nad Jeńcami, część internowanych otrzymywała także paczki od rodzin i znajomych. Niedostatki obozowego życia w części można było łagodzić, korzystając z oferty funkcjonującej nieformalnie czarnej giełdy. Kupić i sprzedać można było tu niemal wszystko. Klientelę stanowili zarówno legioniści, jak i obozowi strażnicy. Najbardziej pożądane przez internowanych było jedzenie i papierosy, zaś możliwość ich pozyskania wiązała się pozbywaniem się nie tylko wartościowych przedmiotów, ale i np. części garderoby... Czasami zgiełk i emocje uspokajać musiała zorganizowana przez legionistów obozowa milicja⁴⁰.

Pozostała jeszcze jedna sfera dotycząca początków obozowego życia, o której wspomniano w rymowanych albumach i pamiętnikach. Uwięzieni w Szczypiornie legioniści dużą uwagę przywiązywali do organizacji życia kulturalnego i oświatowego. *Śmiech dla rozbrojonych i osadzonych za drutami okazywał się najmocniejszym orężem w walce z wrogiem, na co jednoznacznie wskazuje historia przedstawień odgrywanych w Szczypiornie. Początkowo niecenzurowane programy kabaretowe prezentowane przed publicznością z udziałem obozowych władz, z czasem poddawano kontroli*⁴¹. Tej kontroli pozbawione były natomiast wpisywane do albumów i pamiętników wiersze, w których znaleźć można wspomnienie kabaretowych i teatralnych występów:

³⁸ W. Kęsik, *Za drutami Szczypiorny i Łomży. Wspomnienia b. żołnierza I Brygady Leg. Pol.*, Warszawa 1936, s. 21.

³⁹ *Z żołnierskiego albumu ...*, s. 82. Utwór podpisany inicjałami T.P.S.

⁴⁰ Obszerny opis czarnej giełdy znajduje się w *Pamiętniku jeńców...*, a także w rękopisie ze zbiorów MBP w Kaliszu – por. *W zapomnianym...*, s. 79, 81-84.

⁴¹ A. Tabaka, *Podziękowania legionistów...*, s. 102.

Jeśliś stworzył wiersz – poemat
Na wesoły, żywy temat,
Możesz dać występy tanie
W obozowym bałaganie –
[...]
Tnij na scenie z wielką chwałą
Deklamacje i koziołki,
[...]
Łyp oczami w lewo, w prawo,
Aż się zerwie huczne brawo,⁴²
[...]

Przedstawione wyżej opisy nie oddają rzecz jasna w pełni obozowego życia. Obszarem zaledwie niemal pominiętym w rymowanych utworach jest działalność oświatowa i sportowa. O różnorodnych zajęciach doskonalących, kursach, wykładach a także licznych formach aktywności fizycznej wspominali w pamiętnikach pisanych prozą m.in. Ludwik Dudziński, Władysław Kęsik i in.⁴³ Prowadzone nauczanie, gimnastyka i gry sportowe miały na celu nie tylko rozwijanie wiedzy i sprawności internowanych. Cementowały wspólnotę, pomagały utrzymać dyscyplinę. Obok działań kulturalnych spełniały także ważną funkcję wychowawczą. Dostrzec w tym można wpływ tradycji wywodzącej się jeszcze z ruchu sokolego, którego hasłem była sentencja zapożyczona od Juwenalisa: *mes sana in corpore sano*⁴⁴.

Werbunek

Przejawem dbałości o zachowanie dyscypliny i porządku wśród internowanych była organizacja obozowego życia. Od samego początku utrzymywano wojskowy sposób zarządzania, możliwie niezależny od niemieckich władz obozowych. Najważniejszym organem była Rada Żołnierska, w praktyce jednak kierowniczą rolę sprawował wyłoniony

⁴² *Z żołnierskiego albumu...*, s. 57.

⁴³ W. Kęsik, *Za drutami Szczypiorny...*, s. 82. O początkach piłki ręcznej nazywanej szczypiorniakiem pisał K. Wolsza, *Pasje sportowe legionistów w okresie pierwszej wojny światowej i w dwudziestolecu międzywojennym*, „Dzieje Najnowsze” 2017, r. XLIX, nr 2, s. 89-90.

⁴⁴ Szerzej na temat roli działalności kulturalnej i oświatowej w budowaniu tożsamości grupowej i narodowej na przykładzie ruchu sokolego w artykule: M. Piotrowska, P. Molenda, *Společno-kulturowe ramy pamięci w działaniach Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” na terenie Niemiec przełomu XIX i XX wieku*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka” 2023, nr 44 (64), s. 89-105.

spośród internowanych komendant. Legioniści powołali szereg organów działających w obozie, np. własną milicję, której zadanie polegało na utrzymaniu porządku, ponadto funkcjonowały sądy koleżeńskie. Prowadzono obozową kuchnię, zorganizowano własny system opieki zdrowotnej z ambulatorium i izbą chorych, gdzie opiekę sprawował polski personel medyczny⁴⁵. Działania te ułatwiały znosić niedostatki obozowego życia, przyczyniały się do zacieśniania więzi między internowanymi i wzmacniały poczucie wspólnoty. Jednak warunki pogarszające się wraz z nastaniem jesieni oraz brak nadziei na rychłe uwolnienie sprawiły, że część internowanych szukała sposobu na opuszczenie obozu. W tej sytuacji szczególnego znaczenia nabierało utrzymanie sprzeciwu wobec składania przysięgi. Złamaniem solidarności internowanych i przeprowadzeniem akcji werbunkowej do Polskiej Siły Zbrojnej (Polnische Wehrmacht) zainteresowane były nie tylko władze niemieckie. Zwolenników takiego rozwiązania nie brakowało wówczas w Komendzie Legionów, akcję namawiania do przysięgi aktywnie wspierał m.in. oficer łącznikowy a zarazem kapelan obozowy Wiktor Kwapiński:

[...]

*Główny ich agent, kapelan Kwapiński,
Był tu oddawać i na sposób świński
Bractwo namawiał, żeby przysięgali*

[...]

*I zebrała się olbrzymia gromada
Opuścić obóz Szypiorniański rada
Uciec od głodu, chłodu co doskwiera
Do Beselera*

*Wyszły bez butów obdarte brudasy
„czarni giełdziarze” same ananasy
Bractwo tyłowe – „stare taboryty”⁴⁶*

[...]

Szczególne oburzenie wśród internowanych wywołał fakt, że Kwapiński prowadząc agitację nie wahał się wykorzystywać sakramentu spowiedzi, aby potajemnie sporządzić wykaz legionistów zainteresowanych opuszczeniem obozu i przystąpieniem do oddziałów Polskiej Siły Zbrojnej (dowodzonych przez generała Hansa von Beselera). Znamienne, że wśród opuszczających obóz, autor wiersza podpisany jako K.Z. wymienia

⁴⁵ J. Snopko, *Finale epopei...*, s. 217, 223.

⁴⁶ *Z żołnierskiego albumu...*, s. 37-38.

uczestników czarnej giełdy czy dawnych żołnierzy zaopatrzenia (taboryci). Podobnie Jan Lehr w utworze *Do przysięgi*, dostrzega niechlubną rolę kapelana w rozbijaniu obozowej solidarności i pomocy w przygotowaniu akcji werbunkowej⁴⁷. Zdaniem Jana Snopki, komisja, która przyjechała do Szczypiorna 17 października 1917 r., zwerbowała i odesłała 513 „przysięgowiczów”. W toku dalszych działań liczba zwerbowanych sięgnęła tysiąca osób, co stanowiło około 1/3 ogółu internowanych⁴⁸. Trudno się dziwić, że pozostali w obozie legioniści traktowali jednoznacznie w kategorii dezercji i zdrady zgodę na werbunek. Pożegnanie, jakie zgotowano „przysięgowiczom”, tak przedstawił Jan Lehr:

*Z bojaźnią, na wsze strony.
Oglądam się raz wraz.
I puszczam w ruch „pontony,
Zmykając póki czas...
Nade mną grad kamieni
Przedemną zbawcze druty,⁴⁹*

[...]

Szerzej do tych wydarzeń odniósł się wspomniany już autor o inicjałach K. Z. Prócz analogicznego niemal opisu atmosfery opuszczenia obozu znaleźć można odwołania do sposobu, w jaki potraktowano dezercerów. Autor z kpiną odnosi się do napaści, jakich dopuszczono się wobec części „przysięgowiczów”, pisząc m.in. „krwawej rzezi” czy pobiciu księdza kapelana. Odnosi się także do propagandowej insynuacji dotyczącej rzekomego utopienia jednego z „werbunkowców” w latrynie. Pod koniec utworu znaleźć można próbę podsumowania wspomnianych zajęć, których konsekwencją był m.in. propagandowy atak na przeciwników werbunku i pogorszenie warunków obozowego życia:

[...]

Nawet komitet uwierzył w te bajki

[...]

I nie przysyła już nam więcej chleba

O słodkie nieba!...

Dzięki tej całej robocie szelmowskiej

Pozostawiono nas opiece Boskiej⁵⁰.

[...]

⁴⁷ Notes, sygn. E 12902

⁴⁸ Snopko, *Final epopei...*, s. 227-228.

⁴⁹ Notes, sygn. E 12902.

⁵⁰ *Z żołnierskiego albumu...*, s. 39.

Faktycznie, opuszczających obóz „przysięgowiczów” żegnano, czym popadło: kamieniami, butelkami; pluto im pod nogi i popychano, zdarzały się również przypadki pobicia. Przebieg tych wydarzeń nie był jednak tak dramatyczny, jak starała się to przedstawić Komenda Legionów i część prasy. Całe wydarzenie pokazało, że nie wszyscy gotowi byli znosić trudy internowania. Akcja werbunkowa nadszarpnęła obozową solidarność, jednak jak zauważył autor pamiętnika Władysław Kęsik: *po odejściu z obozu do przysięgi elementu słabego i chwiejnego życie wewnętrzne więcej się scementowało*⁵¹. Potwierdzenie tej opinii przyniosło kolejne wydarzenie, które znalazło odbicie w wielu rymowanych utworach. Mowa tu o kryzysie związanym z nakazem naszycia internowanym legionistom numerów.

Numery i głódówka

Wydarzenia związane z akcją werbunkową doprowadziły do pogorszenia relacji pomiędzy władzami obozu a internowanymi. W odwecie słożono legionistów w mniejszej liczbie baraków, wzmocniono posterunki i zakazano spacerów oraz dowozu żywności dostarczanej przez kaliszian. Sytuacja uległa pogorszeniu w kolejnych dniach – baraki nie były przystosowane do jesiennych chłódów, wyżywienie, m.in. wskutek oszustw niemieckich magazynierów, stawało się jeszcze gorsze⁵². Na początku listopada zakomunikowano, że wszystkim internowanym zostaną naszyte obozowe numery. Wywołało to zrozumiałe oburzenie i reakcję:

[...]

*Numerów włożyć, już nie chciała wiara.
Lecz sposób na to znaleźli prusacy:
Kto ma numerek, ten obiad dostanie –
Myśleli, że się znajdą między nami tacy,
Którzy za obiad zaryzykują lanie
I przyjdą do nich – na chleb i śniadanie...
Tak się głódówka ta nasza zaczęła,*⁵³

[...]

Starania mające na celu cofnięcie decyzji na niewiele się zdały. Jedynie co uzyskano w wyniku protestów, to zmiana miejsca umieszczenia

⁵¹ W Kęsik, *Za drutami Szczypiorny...*, s. 45.

⁵² L. Dudziński, *Ofiarny stos. Dziennik legionisty*, oprac. G. Waliś, Kalisz 2006.

⁵³ *Z żołnierskiego albumu...*, s. 89.

numeru, z lewej piersi na lewe na ramię. Do naszywania oznaczeń zostali wyznaczeni rosyjscy jeńcy pilnowani przez niemieckich żołnierzy. Kiedy zadanie zostało już ukończzone, wachmistrz Michał Tadeusz Osiński, nowy autonomiczny komendant ostentacyjnie zerwał numer z munduru. Za jego przykładem poszli pozostali internowani. Konsekwencją było nie tylko osadzenie Osińskiego w ciemnicy, pozostałym zabroniono opuszczać baraki bez naszytego numeru, a prawo do posiłku uzależniono od spełnienia tego wymogu. Wbrew oczekiwaniom – co zauważył autor cytowanego powyżej wiersza – solidarność internowanych nie została złamana i rozpoczęła się głódówka. Od czasu zejść związanych z akcją werbunkową położenie legionistów stawało się coraz trudniejsze. Ciężkie warunki, przedłużający się okres izolacji wpływały na pogorszenie nastrojów, co znalazło odbicie w obozowej twórczości. Wiersze tego okresu cechuje zazwyczaj melancholia, smutek, jak na przykład w utworze z cyklu *Wieczorne echa* Edwarda Kołodziejskiego:

*Cisza w obozie martwa, pusta
Wiatr szumy niesie z dali
Zdrętwiały myśli, zamilkły usta
Tylko się serce żali.*⁵⁴

[...]

W podobnym tonie utrzymano także wiersz zatytułowany *Kaliszowi*⁵⁵. Motywem przewodnim utworu jest poczucie osamotnienia i smutku potęgowane brakiem możliwości podjęcia walki. Trudno znaleźć wśród wierszy powstałych w listopadzie i początkach grudnia wpisy żartobliwe, z ironią (jak wcześniej) przedstawiające realia obozowego życia. Zauważalną cezurę stanowią utwory odnoszące się do protestu głodowego. W przypadku niektórych tekstów podano datę powstania, czasami jednak w określeniu chronologii pomocne okazują się tytuł i analiza treści. Obozowi twórcy od połowy listopada koncentrują się przede wszystkim na przedstawieniu wydarzeń i opisie nastrojów związanych z głódówką. Wiele o sytuacji mówią same tytuły wierszy: *Głodowy marsz ofiar Szczypiorna* czy *Noc głodowa*. Pierwszy z utworów, napisany przez Kazimierza Balcera w typowo romantycznej odśłonie rysuje ponure widmo śmierci, stopniowo spowijającej obóz⁵⁶. Do tych wydarzeń powrócił w wierszu *Noc głodowa*

⁵⁴ *Albumik Stelli*. Wpis z 8 X 1917.

⁵⁵ Ibidem. Utwór podpisany także nazwiskiem E. Kołodziejskiego. W rękopisie MBP w Kaliszu podano tytuł *Do Kaliszan* – bez podania autora. Por. *W zapomnianym obozie...*, s. 88-89.

⁵⁶ *Album pamiątkowy Tadeusza Neumana*, k. 18-19.

E. Kołodziejski, przedstawiając dramatyczne zmagania internowanych, mimo cierpień i utraty sił broniących żołnierskiego honoru:

[...]

Chude znędzniate jak śmierć blade twarze...

W boleściach głodu słania się już ciało –

Walka głodowa... Honor wytrwać karze.

Jakby cień smutku duszę objął całą.

[...]

Ktoś jęknął... ręką przestonił swe oczy...

Zachwiał się, schylił... i zwałił jak kłoda –⁵⁷.

[...]

Obraz skulonych postaci o wynędzniałych twarzach przewija się także w wierszu *Bal głodnych*. W utworze znajdziemy wezwanie do dalszej głodówki i utrzymania sprzeciwu dotyczącego nasycenia numerów. Autor pokazuje też tło wydarzenia: obozową ciszę, snujących się i opadających z sił protestujących, którzy po utracie przytomności wynoszeni są z sal. Symptomatyczny jest zwłaszcza refren:

Precz hańba, numery,

Precz misko stawy powszedniej

Za krzyże, wstęgi, ordery,

*Obrzydl nam życia smak,*⁵⁸

Cytowane słowa pokazują jak duże znaczenie miało utrzymanie sprzeciwu. Dla internowanych umieszczenie obozowego znaku na odzieży było odczytywane w kategoriach hańby i poniżenia. Kontestowanie nakazu, późniejsza głodówka to kolejne etapy walki w obronie godności i honoru. Tym razem jednak protest stanowił szczególne wyzwanie. Większość przebywała w obozie cztery miesiące i coraz bardziej odczuwała skutki niedożywienia. Rozpoczęcie głodówki oznaczało poważne zagrożenie dla protestujących, co potwierdził zresztą przebieg wydarzeń. W krótkim czasie izba chorych nie była w stanie udzielić pomocy wszystkim potrzebującym. Ludwik Dudziński wspominał w swoim dzienniku, że czwartego dnia liczba zasłabnięć przekroczyła trzysta, dzień później podawał już czterystu chorych⁵⁹. Wydarzenia odbiły się szerokim echem. O sytuacji

⁵⁷ *Albumik dla Janki Zakrzewskiej*, wpis E. Kołodziejskiego dokonany w Szczypiornie 13 XII 1917 r.

⁵⁸ *Z żołnierskiego albumu...*, s. 79. Za autora wpisu podano Jana Lehra, zaś zapis cytowanego fragmentu ujęty został jako część refrenu. W *Albumiku Stelli* przytoczony fragment zapisano w formie zwrotki, poniżej utworu podpisał się 25 XI Stanisław Mendowski [!].

⁵⁹ L. Dudziński, *Ofiarny stos...*, s. 155-156.

informowała polska prasa, rozpowszechniano odezwy, zdecydowane żądania w obronie legionistów sprecyzowano m.in. w oświadczeniu kierowanym do Rady Regencyjnej⁶⁰. 18 listopada przyjęto kompromisowe rozwiązanie – internowani zgodzili się na naszycie numerów, w zamian Niemcy zezwolili na dostarczanie listów, paczek i pomocy żywnościowej. Otrzymano również zapewnienie, iż numery obwijać będą jedynie do czasu opuszczenia obozu, co nastąpiło w drugiej połowie grudnia 1917 roku.

Ostatnie tygodnie pobytu w Szczypiornie to oczekiwanie na przeniesienie internowanych do Łomży. Życie obozowe toczyło się bez większych napięć, poprawiło się zaopatrzenie, najpoważniejszym problemem stawało się zimno. W twórczości internowanych nadal poruszano temat głódówki, pojawiają się także utwory, które można odczytywać jako próbę podsumowania legionowych doświadczeń. Pierwszy nurt, o wyrażenie melancholijnej wymowie, nawiązuje do wcześniejszych utworów przepełnionych żalem, goryczą i brakiem zrozumienia dla ofiary złożonej przez internowanych. Wymowna jest zwłaszcza wypowiedź Stanisława Mendewskiego:

Z marzeń – tęsknot – nadziei – uniesień – boleści...

*Została się niewola, co ból jeno mieści mieści,*⁶¹

[...]

Opisowi ogrodzonego drutami i spowitego w ciszy obozu towarzyszy smutek i żal. Zazwyczaj rozważania mają charakter osobistej refleksji, w niewielkim stopniu opisują ostatnie tygodnie pobytu w Szczypiornie. Obok wspomnianego nurtu, który można nazwać melancholijnym, pojawia się kilka wierszy utrzymanych w odmienniej atmosferze. Ich autorzy nawołują do porzucenia zwątpienia i podjęcia walki. Wymowę taką ma m.in. tekst E. Kołodziejskiego zatytułowany *Przodownikom narodu*⁶². W podobny sposób zwraca się do czytelnika Franciszek Gabriel Kietliński, który w kilku wpisach wskazuje na konieczność utrzymania oporu i zapowiada bój aż do zwycięstwa⁶³.

⁶⁰ *Oświadczenie* (Drukowana odezwa z 19 listopada 1917), druk ulotny. Biblioteka Narodowa, sygn. DŹS IA 5 Cim., <https://polona.pl/preview/4206e433-bcc2-4c92-99e7-cf279caab009>, [dostęp: 3 marca 2025 r.].

⁶¹ *Albumik Stelli*. Wpis datowany na 20 XI 1917.

⁶² *Albumik dla Janki Zakrzewskiej*. Wpis z 10 XII 1917.

⁶³ Przykładem takiego utworu jest tekst F. G. Kietlińskiego w Pamiętniku Stelli o incipicie: *Odważnie bracia! Nie traćmy nadziei [...]*. W tym samym źródle znaleźć można także inne utwory wspomnianego autora w których pojawia się zapowiedź walki.

Pożegnanie Szczypiorna

Analizując obozową twórczość internowanych, warto zwrócić uwagę na oryginalny charakter trzech albumów przechowywanych w kaliskich instytucjach kultury. Cechą wyróżniającą wspomniane źródła są liczne dedykacje wzbogacone niekiedy podpisami i oryginalnymi rysunkami. Wiele tekstów ma formę podziękowań, część napisana została prozą, nie brakuje przykładów rymowanych utworów, jak np. wiersz Jana Sobieskiego zamieszczony w *Albumiku dla Janki Zakrzewskiej*:

*Królewskim gestem rzucamy na karty,
Albumu tego, nieznana nam Pani,
Obraz dni naszych – krwawe łzy i żarty
Królewskim gestem, składamy Ci w danie*⁶⁴.

[...]

Symptomatyczne, że autor wiersza zwraca się do nieznajomej. Przebywający w obozie internowani znali – jak się wydaje – jedynie pseudonimy lub imiona adresatów podziękowań. Podobnym przykładem jest zamieszczony w tym samym źródle utwór *Kołowrotek* z dedykacją „nieznanej Jance”, podpisaną 12 grudnia 1917 r. przez S. Mendewskiego. Zwróćmy uwagę na chronologię zapisów, w pierwszej połowie grudnia pojawia się ich bowiem najwięcej. Związane to było z przygotowaniami do opuszczenia przez internowanych obozu w Szczypiornie. Za pośrednictwem konkretnych adresatów kierowano wyrazy wdzięczności do grup organizujących pomoc internowanym. W części utworów pojawia się nawiązanie do działań Komitetu Kaliskiego oraz członkiń Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego, nazywanych *ligawkami*. Zaopatrzenie, które docierało do obozu za pośrednictwem wspomnianego Komitetu i „Kaliskiej Ligi Bab”, chwalił Kazimierz Balcer w tekście opisującym obozowe życie⁶⁵. Podziękowania za okazaną pomoc i wsparcie, tym razem od „Kobiet-Obywaterek”, znajdziemy w wierszu *Stelli – żołnierze-jeńcy*⁶⁶. Utwór ten podpisany został przez czterech obozowych poetów: F. G. Kietlińskiego, E. Kołodziejskiego, S. Mendewskiego, J. Sobieskiego oraz rysownika Jerzego Krukowskiego. W podobnym tonie utrzymane są także dedykacje pisane prozą. Wśród nich znaleźć można i wpisy żartobliwe: *Kto to jest?*

⁶⁴ *Albumik dla Janki Zakrzewskiej*.

⁶⁵ *Z żołnierskiego albumu...*, s. 61; Wiersz powtórzony został w rękopisie MBP w Kaliszu. Por. *W zapomnianym obozie...*, s. 81.

⁶⁶ *Albumik Stelli*. Wpisu dokonano z datą 1 grudnia.

*Legionista. A skąd? Ze Szczypiorna. Dlaczego tak dobrze wygląda? – Bo dobrze karmiony. Kto go żywi? Komitet Kaliski [...]*⁶⁷. Podziękowania za pomoc organizowaną przez Komitet Kaliski, jak i wspomnianą wyżej Ligę odnajdziemy nie tylko we wspomnianych albumach. Słowa wdzięczności i podziwu dla kaliszanek przewijają się także w zachowanych kartach pocztowych i listach adresowanych do działaczek⁶⁸.

Echa ostatnich dni w obozie i drogi do nowego miejsca internowania wybrzmiały w wierszu *Szczypiorno-Łomża*. W utworze przedstawiono z dużym poczuciem humoru ostatnie chwile pobytu legionistów w Szczypiornie, którzy stając do apelu, skutecznie utrudniali Niemcom dokładne policzenie stanu. Autor nie kryje także satysfakcji z „roju blondynek” pozostawionego obozowej kadrze. Dodajmy, że termin „blondynki” odnosi się do pcheł, które dotkliwie dawały się we znaki internowanym⁶⁹. W wierszu nie brakuje także uszczypliwych uwag pod adresem niemieckich żołnierzy, jedynie stary major Hugo Kaupisch doczekał się słów uznania.

Autor wiersza nie zapomniał wspomnieć o napotkanych w drodze do dworca kaliskich *ligawkach*, które nazywa „ukochanymi żywicielkami”. Wymienia przy tym trzy postaci: Marynę, Baśkę, Hankę. Wyjaśnienie do kogo odnosiły się wspomniane pseudonimy pozwoliłoby ustalić rzeczywiste adresatki części wpisów. Przed kilkoma laty próbę identyfikacji działaczek Ligi podjęła Anna Tabaka. Autorka z dużym prawdopodobieństwem utożsamia Marynę ze Sławą (Marią Sulęcińską), która jest adresatem albumu przechowywanego w kaliskim muzeum. Postać Hanki sugeruje natomiast łączyć ze skarbniczką Ligi – Aliną (Alicją) Sztarkówną⁷⁰. Na koniec warto jeszcze przywołać wielokrotnie wspominany *album Stelli* przechowywany w zbiorach Izby Pamięci Szczypiorno. Trudno dziś jednoznacznie określić kto kryje się za większością dedykacji, jednak szczególnie w tym źródle różnorodność wpisów pozwala lepiej poznać legionowe dzieje Szczypiorna.

⁶⁷ Ibidem, s. 53-55, obszerne podziękowanie popisanie zostało przez F. Kietlińskiego.

⁶⁸ W Muzeum Okręgowym Ziemi Kaliskiej znajduje się kilka kart pocztowych a także list kierowany do organizatorek pomocy. Sprawę listu wysłanego z 16. lutego 1919 r. przez lekarza obozowego Mieczysława Naramowskiego do Marii Sulęcińskiej (pseudonim Maryna) szerzej omówiła A. Tabaka, w artykule *Podziękowania legionistów...*, s. 106-107.

⁶⁹ *Dzienniczek*, sygn. E13444.

⁷⁰ A. Tabaka, *Podziękowania legionistów...*, s. 100, 106-7.

Podsumowanie

Profesor Marek Karwala, znawca poezji polskiej XX wieku, stwierdził, że: *Liryka, w odróżnieniu od innych sztuk, reaguje niemal natychmiast na wydarzenia wojenne. W tę tradycję wpisała się także poezja legionowa i żołnierska z czasów I wojny światowej*⁷¹. Pomimo, iż wypowiedź odnosi się do legionowych pieśni i wierszy bardziej znanych poetów (np. Edwarda Słoińskiego czy Józefa Mączki) podobną zależność dostrzec można także w rymowanych utworach powstałych w okresie internowania. Cechą charakterystyczną tej twórczości jest przedstawianie, z kronikarską niemal dokładnością, ważniejszych wydarzeń obozowego życia. Tytuły utworów, ich treść, a także daty wpisów pozwalają ułożyć uporządkowany chronologicznie obraz obozowego życia (z wyraźnym podziałem na kilka okresów). Obozowa codzienność (a także relacje z niemieckimi władzami obozu) przedstawione zostały często z poczuciem humoru, nierzadko w sposób w ironiczny.

W obozowej twórczości pojawiały się również refleksyjne opisy obozowej ciszy, utwory przedstawiające w dramatyczny sposób głódówkę, czy wprost nawołujące do walki. Im bliżej zapowiedzianych przenosin do Łomży tym więcej rymowanych wpisów o charakterze dedykacji. Sporo przykładów odnajdziemy zwłaszcza w trzech albumach przechowywanych w kaliskich instytucjach kultury. Stanowią one – obok kilku innych wierszowanych notesów i pamiętników – interesujący materiał źródłowy dotyczący dziejów internowania legionistów w Szczypiornie.

⁷¹ M. Karwala, *Poezja legionowa i żołnierska czasu Wielkiej Wojny*, „Rocznik Biblioteki Kraków”, 2018, r. II, s. 113.

Bibliografia

Rękopisy

- Albumik dla Janki Zakrzewskiej*, Izba Pamięci Szczypiorna – Filia nr 6 Miejskiej Biblioteki Publicznej w Kaliszu.
- Albumik Stelli*, Izba Pamięci Szczypiorna – Filia nr 6 Miejskiej Biblioteki Publicznej w Kaliszu.
- Album pamiątkowy Tadeusza Neumana*, sygn. Rps 62 Cim, Centralna Biblioteka Wojskowa im. Marszałka Józefa Piłsudskiego w Warszawie.
- Dzienniczek (Dzienniczek Legionistów)*, sygn. E 12953. Muzeum Niepodległości w Warszawie. W karcie katalogowej podano, że rękopis prowadził prawdopodobnie Kazimierz Zydowa [Zydowo].
- Dzienniczek*, sygn. E13444. Muzeum Niepodległości w Warszawie.
- Notes*, sygn. E12902. Muzeum Niepodległości w Warszawie.
- Notes*, sygn. E12903. Muzeum Niepodległości w Warszawie.
- Pamiętnik jeńców obozu internowania w Szczypiornie spisany dla obywatelki Sławy*, sygn. MOZK/H/2988. Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej.
- Sztambuch legionistów internowanych w Szczypiornie i Łomży*, sygn. MHKI/H/943. Muzeum Historii Kielc.

Źródła wydane

- Dudziński L., *Ofiarny stos. Dziennik legionisty*, oprac. i przypisami opatrzył G. Waliś, Kalisz 2006.
- Kęsik W., *Za drutami Szczypiorna i Łomży. Wspomnienia b. żołnierza I Brygady Leg. Pol.*, Warszawa 1936.
- Materiały źródłowe do dziejów legionistów internowanych w Szczypiornie w 1917 roku*, oprac. G. Waliś, Archiwum Państwowe w Kaliszu, Kalisz 2017.
- Oświadczenie* (Drukowana odezwa z 19 listopada 1917), druk ulotny, Biblioteka Narodowa, sygn. DŹS IA 5 Cim., <https://polona.pl/preview/4206e433-bcc2-4c92-99e-7-cf279caab009> [dostęp: 3 marca 2025 r.].
- Za kratami więzień i drutami obozów (wspomnienia i notatki więźniów ideowych z lat 1914-1921)*, t. 1, zebra. i oprac. W. Lipiński [et. al.], Warszawa 1927.
- W zapomnianym obozie. Wspomnienia legionistów*, Miejska Biblioteka Publiczna im. Adama Asnyka w Kaliszu, Kalisz b.r.w. [2024. W opracowaniu zaprezentowano m.in. faksymile rękopisu zawierającego kilkanaście wierszy obozowych].
- Z żołnierskiego albumu. Obóz w Szczypiornie i Łomży w twórczości internowanych żołnierzy Legionów Polskich 1917-1918*, opr. Z. Grabowski, Wojskowe Centrum Edukacji

Obywatelskiej, Warszawa 2014. [Opracowanie prezentuje wiersze i ilustracje (część w formie faksymile) z albumu Jana Sobieskiego. Rękopis przechowywany w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym w Moskwie (RGWA)].

Artykuły i opracowania

Karwala M., Poezja legionowa i żołnierska czasu Wielkiej Wojny, „Rocznik Biblioteki Kraków”, 2018, r. II.

Kolasa M., *Źródła ikonograficzne do dziejów Legionów Polskich w zbiorach Muzeum Historii Kielc*, „Studia Muzealno-Historyczne”, 2015, t. 7, s. 35-48.

https://bazhum.muzhp.pl/media/texts/studia-muzealno-historyczne/2015-tom-7/studia_muzealno_historyczne-r2015-t7-s35-48.pdf [dostęp: 10 marca 2025 r.].

Kucharska S., Roth A., *Szczypiorno. Tu rodziła się niepodległość*, Kalisz 2019.

Legiony Polskie 1914-1918. Bibliografia selektywna, oprac. E. Barańska et al., wstęp J. Tarczyński, Warszawa 2014.

Milewska W., Zientara M., *Sztuka Legionów Polskich i jej twórcy 1914-1918*, Kraków 1999.

Piotrowska M., Molenda P., *Społeczno-kulturowe ramy pamięci w działaniach Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” na terenie Niemiec przełomu XIX i XX wieku*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka” 2023, nr 44 (64).

Snopko J., *Szczypiorno 1917 – drugie San Domingo?*, „Dzieje Najnowsze” rocznik XL - 4 (2008).

Snopko J., *Finał epopei Legionów Polskich 1916-1918*, Wyd. Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2008.

Tabaka A., *Podziękowania legionistów dla Kaliskiej Ligi Kobiet. List Mieczysława Naradowskiego (1889-1954) na tle pamiątek jeńców ze Szczypiorna*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 2020, nr 20. https://07dec400-a4bd-407b-9a-7a-10e124fd44b3.filesusr.com/ugd/f6707c_8f60499aed7b4d69861960154b7d2c1d.pdf [dostęp: 10 marca 2025 r.].

Wolsza K., *Pasje sportowe legionistów w okresie pierwszej wojny światowej i w dwudziestoleciu międzywojennym*, „Dzieje Najnowsze” 2017, r. XLIX, nr 2.